

Examining Iran's Rights Regarding Nuclear Weapons in Comparison with Other Nuclear States

Ali Abolfazli / Assistant Professor, Department of Law, Imam Khomeini Educational and Research Institute
abolfazli@iki.ac.ir

 Alireza Jamali / Bachelor's Student of Law, Imam Khomeini Educational and Research Institute
aj2026law@gmail.com

Ahad Omidi / Assistant Professor of Islamic Sciences, Faculty of Theology and Islamic Sciences, Shiraz University, Shiraz, Iran.
Omidi.ahad@gmail.com

Received: 2025/09/04 - **Accepted:** 2026/02/02

Abstract

Despite international efforts to prevent nuclear proliferation and achieve nuclear disarmament, the continued possession of nuclear arsenals by certain states, the development of nuclear triads, disregard for international commitments, and the emergence of double standards have undermined the existing legal order and reinforced inequality in access to this technology. The aim of this research is to examine Iran's rights concerning nuclear weapons in comparison with other states. This study has been conducted using a descriptive-analytical method. The findings indicate that the nine nuclear states of the world enjoy rights related to nuclear weapons-such as research, development, and production of such weapons-based on the NPT, or in some cases, based on non-accession to or withdrawal from the NPT, citing the Advisory Opinion of the International Court of Justice, the absence of customary international law prohibiting the research and production of nuclear weapons, and general principles of law. The Islamic Republic of Iran, likewise, due to the legal gaps in the NPT, the discriminatory nature of its provisions, the adoption of double standards by international organizations in dealing with Iran's nuclear program, regional and global geopolitical developments, shifts in the balance of power, and citing the International Court of Justice's Advisory Opinion and the absence of a specific customary rule prohibiting the research and production of such weapons, could-by changing its nuclear doctrine-enjoy rights related to nuclear weapons.

Keywords: Iran's rights, nuclear weapons, rights related to nuclear weapons, nuclear states, NPT.

نوع مقاله: پژوهشی

بررسی حقوق ایران در ارتباط با سلاح هسته‌ای در مقایسه با سایر کشورهای اتمی

abolfazli@iki.ac.ir

علی ابوالفضل / استادیار گروه حقوق مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی *

aj2026law@gmail.com

علیرضا جمالی / دانشجوی کارشناسی حقوق مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی *

احمد امیدی / استادیار بخش معارف اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران. Omidi.ahad@gmail.com

دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۱۳ - پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۱۳

چکیده

با وجود تلاش‌های بین‌المللی برای منع اشاعه و خلع سلاح هسته‌ای، تداوم برخورداری برخی کشورها از زرادخانه‌های هسته‌ای و توسعه سه‌گانه هسته‌ای، بی‌توجهی به تعهدات بین‌المللی و شکل‌گیری استانداردهای دوگانه، موجب تضعیف نظم حقوقی موجود و تقویت نابرابری در دستیابی به این فناوری شده است. هدف این پژوهش، بررسی حقوق ایران و مقایسه سایر کشورها در ارتباط با تسلیحات هسته‌ای است. پژوهش حاضر با روش توصیفی - تحلیلی نگارش یافته است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که ۹ کشور اتمی دنیا از حقوق مرتبط با تسلیحات هسته‌ای، نظیر تحقیق، تولید و ساخت این تسلیحات بر اساس معاهده NPT و برخی بر اساس عدم الحاق به معاهده NPT یا خروج از آن و با استناد به رأی دیوان بین‌المللی دادگستری، عدم شکل‌گیری عرفی مبنی بر ممنوعیت تحقیق و تولید تسلیحات هسته‌ای و اصول کلی حقوقی برخورداری می‌باشند. جمهوری اسلامی ایران نیز به علت خالهای قانونی معاهده NPT و تبعیض‌آمیز بودن بندهای آن، اتخاذ استانداردهای دوگانه از سوی سازمان‌های بین‌المللی در برخورد با برنامه هسته‌ای ایران، تحولات ژئوپولیتیکی منطقه و جهان، دگرگونی در توازن قدرت و با استناد به رأی دیوان بین‌المللی دادگستری و عدم شکل‌گیری عرفی خاص مبنی بر منع تحقیق و تولید این تسلیحات، می‌تواند با تغییر دکترین هسته‌ای خود از حقوق مرتبط با تسلیحات هسته‌ای برخورداری باشد.

کلیدواژه‌ها: حقوق ایران، سلاح هسته‌ای، حقوق مرتبط با سلاح هسته‌ای، کشورهای اتمی، معاهده ان پی تی.

مقدمه

انرژی هسته‌ای برای کاربردهای متنوع خود، از جمله تولید برق از طریق شکافت و همجوشی هسته‌ای (Galindo, 2022) و کاربردهای پزشکی، صنعتی و نظامی متعارف، نیازمند فرایند چرخه سوخت (International Atomic Energy Agency, 2018) است. حق استفاده صلح‌آمیز از این انرژی به‌عنوان حقی ذاتی برای دولت‌ها در حقوق بین‌الملل به رسمیت شناخته شده است؛ هرچند این حق می‌تواند با تعهدات و محدودیت‌هایی همراه باشد (بابایی، ۱۳۹۴، ص ۳۹). با این حال، برنامه هسته‌ای ایران با تحریم‌ها و قطعنامه‌هایی بر اساس جهت‌گیری سیاسی مواجه شده است. ظهور سلاح‌های هسته‌ای نقطه عطفی در توازن قدرت جهانی و تحولات ژئوپلیتیکی دنیا بوده است. با وجود پیشرفت‌هایی در زمینه کاهش زرادخانه‌های سلاح‌های هسته‌ای از زمان جنگ سرد تا کنون، مجموع موجودی کلاهک‌های هسته‌ای در جهان همچنان در سطحی بسیار بالا باقی مانده است. کشورهای اتمی بر اساس برآورد مؤسسه بین‌المللی پژوهش‌های صلح استکهلم، تا ژانویه سال ۲۰۱۶ مجموعاً ۱۵/۳۹۵ سلاح هسته‌ای در اختیار دارند (Fedchenko, 2016)، و بر اساس آمار منتشرشده از سوی فدراسیون دانشمندان امریکایی، تا آغاز سال ۲۰۲۵ حدود ۱۲/۳۳۱ کلاهک هسته‌ای در اختیار داشته‌اند (Kristensen & et al, 2024). در دنیا ۹ کشور دارای سلاح هسته‌ای وجود دارد (Born, 2007؛ شافع، ۱۳۸۰، ص ۱۳). امریکا در ۱۶ ژوئیه ۱۹۴۵، در چارچوب پروژه منهتن، تحت مدیریت رابرت اوپنهاইمر، نخستین آزمایش هسته‌ای تاریخ «ترینیتی» را در نیومکزیکو انجام داد که به استفاده از دو بمب اتمی بر فراز هیروشیما و ناگاساکی در اوت ۱۹۴۵ منجر شد (Mills, 2017, p. 4). شوری اولین آزمایش بمب اتمی RDS-1 خود را در ۲۹ اوت ۱۹۴۹ انجام داد و در سال ۱۹۶۱ بمب تزار (۵۰ مگاتن) را آزمایش کرد. در ادامه، سایر قدرت‌های اتمی (بریتانیا در ۱۹۵۲، فرانسه در ۱۹۶۰، چین در ۱۹۶۴، هند در ۱۹۷۴، پاکستان در ۱۹۹۸ و کره شمالی در ۲۰۰۶) در پی ساخت سلاح هسته‌ای و آزمایش آن برآمدند. رژیم صهیونیستی هنوز به‌صورت رسمی وضعیت هسته‌ای خود را اعلام نکرده است (Mills, 2017, p. 4)، اما ایهود اولمرت، نخست‌وزیر سابق رژیم صهیونیستی، در مصاحبه خود با شبکه آلمانی ست - وان در سال ۲۰۰۶، به‌صورت تلویحی به ساخت سلاح هسته‌ای توسط این کشور اعتراف کرد (MacAskill, 2006). جامعه بین‌المللی و نهادهای بین‌المللی در پاسخ به تهدیدات سلاح‌های هسته‌ای و اثرات مخرب آنها و نگرانی از انحراف برنامه‌های صلح‌آمیز به اهداف نظامی، سازوکارهای فنی، حقوقی و دیپلماتیک متعددی را برای جلوگیری از آزمایش، گسترش و تولید این تسلیحات و دستیابی به خلع سلاح هسته‌ای جهانی ایجاد کرده است (Gastelum, 2012, p. 4). با این حال، این اقدامات نتوانسته‌اند به خلع سلاح کامل کشورهای دارای زرادخانه هسته‌ای بیانجامد یا از دستیابی سایر کشورها به این فناوری جلوگیری کنند و تسلیحات هسته‌ای همچنان تهدیدی جدی برای امنیت جهانی محسوب می‌شوند. در همین حال، برخی کشورهای دارنده تسلیحات

هسته‌ای، برای حفظ بازدارندگی و تعادل قدرت، به توسعه این تسلیحات از طریق سه گانه هسته‌ای (خادم شیرازی، ۱۴۰۳) (شامل موشک‌های بالستیک زمینی و زیردریایی و بمب‌افکن‌های استراتژیک) ادامه می‌دهند که بر اساس گزارش China Daily، روسیه یکی از این کشورهاست (Xinhua, 2024). امریکا نیز به تازگی از بمب هسته‌ای جدید خود رونمایی کرد (Van Brugen, 2025). لذا برخی از پژوهش‌های انجام‌شده در ارتباط با موضوع این تحقیق عبارت‌اند از: شریفی طرازکوهی و گودرزی رئوف (۱۳۹۶) به موضوع «واکاوای حق دولت‌ها در تولید و توسعه تسلیحات نظامی از منظر حقوق بین‌الملل» پرداخته‌اند و به این نتیجه رسیده‌اند که حقوق بین‌الملل در حوزه تسلیحات نامتعارف، به‌ویژه هسته‌ای، شفافیت ندارد و ممنوعیت تهدید یا استفاده از آنها محقق نشده است. دولت‌ها در خلع سلاح متعارف مقاومت می‌کنند، اما برخی تسلیحات به دلیل ناسازگاری با حقوق بشردوستانه محدود شده‌اند. انتقال تسلیحات نباید ناقض حقوق بشر باشد. اصول حقوق مخاصمات مسلحانه چارچوبی محدودکننده برای تولید و گسترش تسلیحات فراهم می‌کند و حق دولت‌ها در این زمینه مشروط به پابندی به این اصول است. توکلی طبسی و مرادی (۱۳۹۹) به موضوع «معاهده منع تسلیحات هسته‌ای (TPNW) و پیامدهای آن بر نظام خلع سلاح هسته‌ای با تأکید بر معاهده منع گسترش سلاح‌های هسته‌ای (NPT)» پرداخته‌اند و دریافتند که پیمان منع گسترش سلاح‌های هسته‌ای، کشورهای هسته‌ای را به خلع سلاح کامل ملزم می‌کند، اما بی‌میلی قدرت‌ها پس از جنگ سرد موجب رکود این شد. این وضعیت به شکل‌گیری پیمان منع تسلیحات هسته‌ای (TPNW) انجامید که مکمل NPT تلقی می‌شود، ولی عدم مشارکت کشورهای هسته‌ای اثربخشی آن را محدود کرده است. رویکرد جایگزین، تدوین معاهده‌ای بین‌المللی برای منع کاربرد و تهدید به کاربرد سلاح‌های هسته‌ای پیشنهاد می‌شود که با NPT سازگارتر بوده و می‌تواند زمینه‌ساز خلع سلاح باشد؛ هرچند تحقق آن چالش‌برانگیز است. شافع (۱۳۸۰) به موضوع «نظام حقوقی حاکم بر تسلیحات هسته‌ای» پرداخته است و به این نتیجه رسیده است که نظام حقوقی حاکم بر سلاح‌های هسته‌ای مبتنی بر نابرابری و قدرت است؛ به‌گونه‌ای که تنها پنج کشور دارای سلاح‌های هسته‌ای مشروع تلقی می‌شوند و سایر کشورها از داشتن آن منع شده‌اند؛ درحالی که معاهدات مختلف و رأی مشورتی دیوان بین‌المللی دادگستری (ICJ) international Court Of Justice در سال ۱۹۹۶، ممنوعیت استفاده یا تهدید به استفاده از این سلاح‌ها را مطرح کرده‌اند، اما چنین ممنوعیتی هنوز به یک عرف بین‌المللی تبدیل نشده است. از سوی دیگر، رقابت نظامی بین روسیه و ناتو، گسترش توانمندی‌های هسته‌ای و فشارهای ژئوپلیتیکی، وضعیت امنیت جهانی را پیچیده‌تر کرده است. علی‌رغم کاهش برخی تسلیحات، بازدارندگی هسته‌ای همچنان عنصر اساسی امنیت در سیاست نظامی قدرت‌های بزرگ به‌شمار می‌رود. مقاله حاضر با ارائه دو راهکار اتخاذ سیاست بازدارندگی یا استفاده از ظرفیت دفاع مشروع، در پی راه‌حل دستیابی ایران به حقوق مرتبط با تسلیحات هسته‌ای است و از این جهت نسبت به مقالات ذکرشده که یا به معاهده خاصی نظیر TPNW

پرداخته‌اند، یا تنها ناظر به تسلیحات متعارف و غیرمتعارف بحث کرده‌اند و تمرکز خاصی بر سلاح هسته‌ای با تأکید بر حقوق ایران در این باره نداشته‌اند، دارای جنبه نوآورانه است. با توجه به مطالب بیان شده، خلاصه‌های قانونی موجود، به کشورهایی چون ایالات متحده اجازه داده‌اند تا تسلیحات هسته‌ای خود را در خاک متحدانش مستقر سازد (شافع، ۱۳۸۰، ص ۱۴). از سویی، دولت‌های دارای سلاح هسته‌ای با اتکا به دکترین بازدارندگی، نه تنها به حفظ این تسلیحات اصرار دارند، بلکه در پی تقویت توانمندی‌های سه‌گانه هسته‌ای خود هستند. در مقابل، فشارهای حقوقی، دیپلماتیک، تحریمی و امنیتی مانع از دسترسی کشورهای فاقد این تسلیحات به چنین فناوری قدرتمندی شده و موجب شکل‌گیری استانداردهای دوگانه در نظم هسته‌ای جهانی شده است. اهمیت تسلیحات هسته‌ای برای کشورها در مقام بازدارندگی هسته‌ای و دفاع مشروع، تبیین حقوق ایران درباره تسلیحات هسته‌ای در چارچوب نظام بین‌الملل را ضروری می‌سازد. از سویی، با وجود تحقیقات صورت‌گرفته، نیاز به پژوهشی که به‌صراحت و با رویکردی تحلیلی و مقایسه‌ای ابعاد حقوق ایران در ارتباط با تسلیحات هسته‌ای را بررسی نموده و تحولات نو و جدید بین‌المللی مرتبط با تسلیحات هسته‌ای را نیز دربر بگیرد، ضروری است. تحلیل این موضوع می‌تواند در تدوین سیاست‌های راهبردی، ارتقای مباحث حقوقی و درک بهتر استانداردهای دوگانه در عرصه بین‌المللی نقش مؤثری ایفا کند. مقاله حاضر در پی پاسخ به این سؤال اصلی است که «آیا ایران در مقایسه با سایر کشورهای اتمی از حق تحقیق، تولید، استفاده و سایر حقوق مرتبط با تسلیحات هسته‌ای برخوردار می‌باشد؟». پژوهش حاضر با تکیه بر روش توصیفی - تحلیلی نگاشته شده است.

۱. مفهوم‌شناسی

۱-۱. انرژی هسته‌ای (Nuclear energy)

انرژی هسته‌ای در لغت‌نامه کمبریج عبارت است از: «قدرت تولیدشده از تقسیم یا اتصال هسته یک اتم به هسته اتم دیگر» (Cambridge Dictionary, 2025). این عبارت در اصطلاح، انرژی حاصل از آزادسازی انرژی پیوندی موجود بین اجزای سازنده هسته اتم، یعنی نوکلئون‌ها (Nucleon: a proton or neutron) (پروتون‌ها و نوترون‌ها) است که توسط نیروی قوی هسته‌ای در کنار یکدیگر نگه داشته می‌شوند (Galindo, 2022). این منبع انرژی از دو طریق شکافت هسته‌ای (Nuclear fission) و همجوشی هسته‌ای (Nuclear fusion) قابل تولید است (Galindo, 2022).

۱-۲. حق هسته‌ای (Nuclear right)

حق هسته‌ای، ترکیبی اضافی است و به معنای امتیازهای قانونی است که یک کشور در ارتباط با اقدامات هسته‌ای خود دارد. اصول و مقررات حقوق بین‌الملل، اسناد، معاهده‌ها، رویه‌ها و قواعد عرفی مربوط به فعالیت‌های انرژی

اتمی، از قبیل اساسنامهٔ آژانس، معاهدات چندجانبه، رویه‌ها و عرف بین‌المللی، حقوق بین‌الملل هسته‌ای را شکل می‌دهند (جلالی، ۱۳۸۳، ص ۷۶). برخی از حقوق هسته‌ای عبارت‌اند از: حق کشورها بر غنی‌سازی اورانیوم در راستای اهداف صلح‌آمیز و حق تحقیق بر فناوری‌های پیشرفتهٔ تولید برق مبتنی بر واکنش‌های هسته‌ای. اقدامات هسته‌ای بر اساس معاهدات NPT و TPNW عبارت‌اند از: جست‌وجو (Seek) و تحقیق (Research)، تولید و ساخت (Manufacture)، توسعه (Develop)، انباشت، نگهداری و ذخیره (Possess)، کاربرد (Use) و استفاده، انتقال (Receive)، کنترل (Control)، دریافت کمک (Receive assistance) و دستیابی (Acquire)، کمک، استقرار (Stationing)، تحویل مادهٔ منبع یا مادهٔ شکافت‌پذیر، تهدید (Threaten)، آزمایش (Testing)، گسترش (Deployment) و نصب (Installation). حقوق بین‌الملل عام و هسته‌ای با تکیه بر منابع خود، از این حقوق بحث می‌کند.

۱-۳. سلاح هسته‌ای (Nuclear weapon)

سلاح هسته‌ای ترکیبی اضافی است، سلاح به معنای ابزار جنگ (معین، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۸۷۰) و هسته‌ای واژه‌ای در علم فیزیک ترجمهٔ Nuclear است. سلاح هسته‌ای، وسیله‌ای انفجاری است که نیروی مخرب آن از واکنش‌های زنجیره‌ای شکافت هسته‌ای یا واکنش‌های همجوشی هسته‌ای ناشی می‌شود (Nystuen, Golden, Bersagel & Casey-Maslen, 2014, p. 4). سلاح‌های هسته‌ای که نیروی انفجاری آنها منحصراً از واکنش‌های شکافت حاصل می‌شود بمب‌های اتمی نامیده می‌شوند و تسلیحاتی که بیشتر انرژی خود را در واکنش‌های همجوشی هسته‌ای به‌دست می‌آورند، سلاح‌های گرما هسته‌ای (یا بمب‌های هیدروژنی) نامیده می‌شوند (Nystuen & et al, 2014, p. 4).

۱-۴. خلع سلاح هسته‌ای (Nuclear disarmament)

خلع سلاح هسته‌ای در لغت به معنای «اقدام نسبت به برداشتن (Take away) و کنارگذاشتن (Giving Up) سلاح‌های هسته‌ای» است (Cambridge Dictionary, 2025). جامعهٔ بین‌المللی تا کنون بر سر یک تعریف حقوقی مشخص از خلع سلاح هسته‌ای به توافق نرسیده است، اما می‌توان خلع سلاح هسته‌ای را اقدام به کاهش، محدودسازی یا حذف زیرساخت‌های نظامی و مواد لازم برای تولید سلاح‌های هسته‌ای تعریف کرد (Gastelum, 2012, p. 4).

۱-۵. بازدارندگی هسته‌ای (Nuclear Deterrence Policy and Strategy)

بازدارندگی هسته‌ای، استفادهٔ یک طرف از تهدید به کارگیری تسلیحات هسته‌ای برای متقاعد کردن طرف دیگر در جهت عدم برهم زدن وضع موجود است (Quackenbush, 2010, p. 60). بازدارندگی هسته‌ای یک نظریه و دکترین حقوقی است و می‌توان آن را به‌عنوان بخشی از سیاست دفاعی یک کشور در نظر گرفت.

۱-۶. حق دفاع مشروع (Self-defense right)

دفاع مشروع، عملی است که شخص در مقام حفاظت از خود یا دیگری، در برابر هرگونه تجاوز یا خطر با رعایت مراحل دفاع، انجام می‌دهد (برداشت از ماده ۱۵۶ قانون مجازات اسلامی، ۱۴۰۴). دفاع مشروع بازدارنده (Preventive self-defense) در اصطلاح، توسل به زور یک دولت جهت متوقف نمودن حمله قریب‌الوقوع (imminent attack) دولت دیگر است و دفاع مشروع پیشگیرانه (Preemptive self-defense) اشاره به توسل به زور دولتی جهت جلوگیری دولت دیگر از ادامه تهدیدی است که فوری نبوده و به لحاظ زمانی دورتر می‌باشد (شریفی طرازکوهی و چهاربخش، ۱۳۹۲، ص ۱۲).

۲. تحلیل و بررسی حق کشورها بر تحقیق، تولید، استفاده و سایر حقوق مرتبط با تسلیحات هسته‌ای

تحلیل و بررسی حقوق هر کشور بایستی با استناد به منابع و مستندات پذیرفته‌شده در یک دانش باشد. بر اساس ماده ۳۸ اساسنامه دیوان بین‌المللی دادگستری، معاهدات، عرف و اصول کلی حقوق، منابع اصلی حقوق بین‌الملل می‌باشند (ضیائی بیگدلی، ۱۴۰۳، ص ۸۰). برخی از اندیشمندان، اصول کلی حقوق را منبع فرعی می‌دانند (بیگزاده، ۱۴۰۲، ص ۳۵۴). این منابع از حیث اعتبار و آثار حقوقی در یک درجه از اهمیت هستند، اما دیوان در رسیدگی به دعا ابتدا معاهدات را لحاظ می‌کند و در صورت فقدان آن به عرف و در صورت فقدان عرف، در نهایت به اصول کلی حقوقی مراجعه می‌نماید (ضیائی بیگدلی، ۱۴۰۳، ص ۸۰). رویه قضایی و دکترین حقوقی نیز از جمله منابع دیگر حقوق بین‌الملل می‌باشند (ضیائی بیگدلی، ۱۴۰۳، ص ۸۰). در ادامه به بررسی حقوق کشورها نسبت به تسلیحات هسته‌ای با استناد به منابع مذکور بر اساس اولویت پرداخته می‌شود.

۲-۱. معاهدات

تلاش‌های جهانی در راستای کنترل تسلیحات هسته‌ای با انعقاد معاهدات دو جانبه نظیر معاهده سالت ۱، سالت ۲، استارت ۱ و استارت ۲ (Gastelum, 2012, p. 4) میان آمریکا و شوروی و چند جانبه نظیر معاهده منع جزئی آزمایشات هسته‌ای PTBT، معاهده منع گسترش سلاح‌های هسته‌ای NPT، معاهده منع جامع آزمایشات هسته‌ای CTBT (شافع، ۱۳۸۰، ص ۱۱-۱۶) و معاهده منع تسلیحات هسته‌ای TPNW همراه بود. همچنین دولت‌ها به انعقاد معاهداتی برای ایجاد مناطق عاری از سلاح هسته‌ای از قبیل آمریکای لاتین، جنوب اقیانوس آرام، جنوب شرقی آسیا، قاره آفریقا، آسیای مرکزی، قطب جنوب، فضای ماورای جو، ماه و سایر اجرام آسمانی، در راستای محدودیت استقرار این تسلیحات پرداختند، اما هیچ‌یک ممنوعیت جهانی ایجاد نکرده و تنها قدرت‌های هسته‌ای را به احترام به این مناطق متعهد ساخته‌اند (شافع، ۱۳۸۰، ص ۱۴-۱۵). البته معاهده مربوط به ممنوعیت استقرار سلاح‌های هسته‌ای در بستر دریا، کف و زیر اقیانوس در سال ۱۹۷۱، شامل استقرار سلاح‌های هسته‌ای و تأسیسات ثابت می‌شود (زمانی‌نیا و هاشمی، ۱۳۹۱، ص ۹)، اما شامل حمل تسلیحات هسته‌ای به وسیله زیردریایی‌ها

نمی‌شود (شافع، ۱۳۸۰، ص ۱۵). برای الزام‌آور شدن هر معاهده، کشورها علاوه بر پیوستن به معاهده، باید آن را امضا کرده و به تصویب برسانند و سپس اسناد تصویب‌شده تودیع می‌شوند (ضیائی بیگدلی، ۱۴۰۳، ص ۸۷ و ۹۰). معاهدات الزام‌آور برای جمهوری اسلامی ایران، تنها معاهده NPT است و تعهدات سایر معاهدات به دلیل عدم امضا یا عدم تصویب از سوی ایران، الزامی ایجاد نمی‌کنند.

۱-۲. منشور سازمان ملل متحد

بر اساس ماده ۵۱ منشور سازمان ملل متحد، کشورها در صورت وقوع حمله مسلحانه علیه خود، از «حق ذاتی دفاع مشروع» برخوردارند. از این منظر، یک کشور می‌تواند برای مقابله با تهدیدات خارجی، به تحقیق، توسعه و حتی تولید سلاح‌های بازدارنده، از جمله سلاح هسته‌ای مبادرت ورزد. این ماده مقرر می‌دارد:

در صورتی که یک عضو ملل متحد مورد تجاوز مسلحانه واقع شود، هیچ‌یک از مقررات این منشور به حق طبیعی دفاع مشروع انفرادی یا اجتماعی تا موقعی که شورای امنیت اقدام لازم برای حفظ صلح و امنیت بین‌المللی به عمل آورد لطمه وارد نخواهد آورد و اقداماتی که اعضا برای اجرای حق دفاع مشروع به عمل می‌آورند باید فوراً به شورای امنیت اطلاع دهند، ولی این اقدامات به هیچ وجه در اختیارات و وظایفی که شورا بر طبق این منشور دارد و به موجب آنها در هر موقع روشی را که برای حفظ و یا اعاده صلح و امنیت بین‌المللی لازم می‌داند، می‌تواند اتخاذ کند، تأثیری نخواهد داشت (United Nations, 1945).

۲-۱-۲. اساسنامه آژانس بین‌المللی انرژی اتمی

آژانس بین‌المللی انرژی اتمی (International Atomic Energy Agency [IAEA]) در سال ۱۹۵۷ تأسیس شد (صالح رضایی، ۱۳۸۸، ص ۸). کمک به دولت‌ها در تحقیق و تبادل علمی و فنی، توسعه و بهره‌برداری از انرژی هسته‌ای در راستای مقاصد؛ تضمین محافظت از سلامت و تأسیسات با تدوین استانداردهای ایمنی؛ ایجاد و اجرای سیستم‌های نظارتی برای جلوگیری از استفاده نظامی و نظارت بر درخواست‌ها و توافق‌های دولت‌ها، از وظایف اصلی آژانس است (Statute of the International Atomic Energy Agency, 1956, p. 8). آژانس، ابزاری نظارتی بر فعالیت‌های هسته‌ای کشورها در چارچوب NPT و مقررات پادمان است و در اساسنامه آن، منعی برای تحقیق و تولید تسلیحات هسته‌ای از سوی کشورها وجود ندارد.

۲-۱-۳. معاهده منع گسترش تسلیحات هسته‌ای (Treaty on the Non Proliferation of Nuclear Weapons (NPT))

«معاهده منع گسترش سلاح‌های هسته‌ای»، معاهده‌ای با هدف «تضمین استفاده صلح‌آمیز از انرژی هسته‌ای»، «عدم اشاعه تسلیحات هسته‌ای از سوی کشورهای دارای این تسلیحات» (Nuclear-Weapon-States (NWS)) و «منع سلاح هسته‌ای از سوی کشورهای فاقد این سلاح‌ها» (Non-Nuclear Weapon States (NNWS)) در راستای تحقق زمینه خلع کامل تسلیحات مذکور (بند ۱ ماده ۶ معاهده) است که برای ۲۵ سال در مجمع عمومی سازمان

ملل متحد در سال ۱۹۶۸ منعقد شده و ضمن بیانیه ۳ کنفرانس سال ۱۹۹۵ به صورت نامحدود تمدید شد. مطابق مفاد «NPT»، هر کشوری که پیش از تاریخ اول ژانویه ۱۹۶۷ موفق به آزمایش سلاح هسته‌ای شده باشد، به عنوان «کشور دارای سلاح هسته‌ای» شناخته می‌شود و سایر کشورهای عضو این پیمان، به عنوان «کشورهای فاقد سلاح هسته‌ای» تلقی می‌گردند. بدین ترتیب، ایالات متحده، روسیه، بریتانیا، فرانسه و چین به عنوان پنج کشور دارای سلاح هسته‌ای در چارچوب حقوقی پیمان NPT به رسمیت شناخته شده‌اند. در مقابل، هند و پاکستان به ترتیب در سال‌های ۱۹۷۴ و ۱۹۹۸ اقدام به آزمایش سلاح هسته‌ای نموده‌اند و گمان می‌رود رژیم صهیونیستی نیز حداقل یک بار در سال ۱۹۷۹ چنین آزمایشی انجام داده باشد. با این حال، هیچ‌یک از این کشورها تا کنون به پیمان NPT نپیوسته‌اند. کره شمالی نیز پس از خروج رسمی از پیمان، بین سال‌های ۲۰۰۶-۲۰۱۶ پنج آزمایش هسته‌ای انجام داده است. افزون بر این، کشورهایی نظیر اوکراین، بلاروس، قزاقستان و آفریقای جنوبی که پیش‌تر دارای زرادخانه‌های هسته‌ای بودند، داوطلبانه از این تسلیحات چشم‌پوشی کرده‌اند. تحقق خلع سلاح کامل هسته‌ای در سطح بین‌المللی، مستلزم پیروی سایر دولت‌ها از این رویکرد مسئولانه است (Fedchenko, 2016).

تعهدات معاهده NPT در مواد ۱-۳ عبارت‌اند از: خودداری کشورهای دارای سلاح هسته‌ای از انتقال مستقیم یا غیرمستقیم، کنترل مستقیم و غیرمستقیم برای دیگر، ساخت، کسب و دستیابی سلاح‌های هسته‌ای یا سایر وسایل انفجاری هسته‌ای (ماده ۱)، خودداری کشورهای فاقد این تسلیحات از جست‌وجو، دریافت کمک برای ساخت، دستیابی، دریافت یا قبول انتقال، کنترل مستقیم و غیرمستقیم سلاح‌های هسته‌ای یا سایر وسایل انفجاری هسته‌ای منع شده در معاهده (ماده ۲)، و خودداری از تحویل ماده منبع (Source material) یا ماده شکاف‌پذیر ویژه (Special fissionable material) یا تجهیزات و مواد برای فراوری و استفاده یا تولید مواد شکاف‌پذیر ویژه به کشورهای فاقد سلاح هسته‌ای در خارج از چارچوب پادمان (بند ۲ ماده ۳). خلأ قانونی و تبعیض بین کشورها، دو نقطه ضعف معاهده NPT است. در تمامی ۵۰ ساله که از لازم‌الاجرا شدن معاهده NPT گذشته است، اعضای فاقد سلاح‌های هسته‌ای به طور مداوم به کاستی‌ها و نواقص این معاهده و نحوه اجرای تعهدات آن از سوی کشورهای دارای سلاح هسته‌ای اعتراض داشته‌اند (توکلی طیبی و مرادی ۱۳۹۹، ص ۲۷۴). برخی از خلأهای قانونی معاهده عبارت‌اند از: ۱. صدور اعلامیه توسط ۳ قدرت هسته‌ای مبنی بر تعهد بر عدم استفاده از سلاح‌های هسته‌ای علیه دولت‌های فاقد سلاح هسته‌ای عضو معاهده - همراه با این استثنا که اگر دولت فاقد سلاح هسته‌ای با همکاری یا اتحاد یکی از قدرت‌های هسته‌ای دست به تجاوز یا هرگونه حمله دیگر علیه یکی از این ۴ دولت، نیروهای مسلح آن، متحدین این دولت یا علیه دولتی که از این ۴ قدرت نسبت به آن تعهدات امنیتی دارند، بزند، این قدرت‌های هسته‌ای می‌توانند علیه چنین دولتی متوسل به سلاح هسته‌ای شوند - و استقبال شورای امنیت از آن با صدور قطعنامه ۹۸۴ (شافع، ۱۳۸۰، ص ۱۱-۱۶)؛ ۲. کشورهای اتمی می‌توانند تسلیحات نظامی خود را در خاک کشورهای دیگر مستقر کرده و به کار گیرند بدون آنکه فناوری آن را به کشور دیگر انتقال دهد یا این ابزارها

را در کنترل آنها قرار دهد؛ زیرا آنچه در معاهده NPT منع گردیده، تحصیل و کنترل سلاح‌های هسته‌ای توسط دولت‌های فاقد این سلاح‌هاست و نه استقرار این تسلیحات در خاک چنین دولت‌هایی، مشروط بر اینکه کنترل تسلیحات هسته‌ای همچنان در دست یکی از قدرت‌های هسته‌ای باقی بماند (همانند استقرار موشک‌های هسته‌ای آمریکا در خاک آلمان) (شافع، ۱۳۸۰، ص ۱۴؛ ایرنا، ۱۳۹۷)؛ ۳. این معاهده درباره منع و عدم منع توسعه، ذخیره، کاربرد، تهدید، آزمایش، استقرار، نصب و گسترش هر نوع سلاح هسته‌ای و مواد انفجاری هسته‌ای در خاک خود یا قلمرو تحت صلاحیت خویش، مسکوت است، ولی سعی شده است این نقایص در معاهده TPNW جبران شود (توکلی طبسی و مرادی، ۱۳۹۹، ص ۲۸۳)؛ ۴. امکان حمل تسلیحات به وسیله زیردریایی برای کشورهای دارای سلاح هسته‌ای مجاز شمرده شده است (شافع، ۱۳۸۰، ص ۱۵). ساختار حاکم بر سلاح‌های هسته‌ای، ساختاری یکپارچه و برابر نیست، بلکه بر پایه نابرابری و عدم توازن قدرت بنا شده است؛ به گونه‌ای که پنج کشور دارای سلاح هسته‌ای - که هم‌زمان اعضای دائم شورای امنیت با حق وتو نیز هستند - مجاز به نگهداری زرادخانه‌های هسته‌ای اند؛ درحالی که دیگر کشورها از دستیابی به این سلاح‌ها منع شده‌اند (شافع، ۱۳۸۰، ص ۱۶). این سبب شده است تا این کشورها در طراحی و تدوین سیاست‌های دفاعی خود، تکیه چشم‌گیری بر توان بازدارندگی هسته‌ای داشته باشند (شافع، ۱۳۸۰، ص ۱۶). این نابرابری به روشنی در سخنان البرادعی، رئیس اسبق سازمان انرژی اتمی نیز قابل مشاهده است (ElBaradei, 2008). بند ۱ ماده ۱۰ حق مشروع کشورها در خروج از معاهده را بیان می‌دارد:

چنانچه هریک از اعضای معاهده تشخیص دهد حوادثی فوق‌العاده مربوط به موضوع این معاهده منافع عالی کشورش را به مخاطره انداخته است، این حق را خواهد داشت که در اعمال حق حاکمیت ملی خود از این معاهده کناره‌گیری نماید. این عضو باید کناره‌گیری خود را با اطلاعیه قبلی ۳ ماهه به تمامی اعضا معاهده و به شورای امنیت سازمان ملل متحد اعلام نماید. اطلاعیه فوق باید حاوی بیان و شرح حوادث فوق‌العاده‌ای باشد که به نظر دولت مورد اشاره، منافع عالی کشورش را به مخاطره انداخته است (Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons [NPT], 1968).

۴-۱-۲. معاهده منع تسلیحات هسته‌ای (TPNW)

معاهده منع تسلیحات هسته‌ای، در تاریخ ۷ ژوئیه ۲۰۱۷ به تصویب رسید. این معاهده در تاریخ ۲۲ ژانویه ۲۰۲۱ لازم‌الاجرا شد و تا کنون توسط ۹۴ کشور امضا شده و به تصویب ۷۳ کشور رسیده است (United Nations Office for Disarmament Affairs [UNODA], 2021). مقررات این معاهده نمی‌تواند تعهد یا تکلیفی را برای کشورهای غیرعضو ایجاد کند، مگر آنکه قصد طرف‌های آن معاهده چنین باشد و طرف ثالث نیز کتباً و صریحاً انجام چنین تعهدی را بپذیرد و با عمل آنها موافق باشد و مخالفت خود را اعلام نکند (article 35 of Vienna Convention on the Law of Treaties). علی‌رغم امضا و تصویب معاهده توسط برخی کشورها، قدرت‌های دارای سلاح هسته‌ای علاوه بر عدم امضا این معاهده، در مقابل تصویب آن مخالفت صریح خود را اعلام کرده‌اند (Ritchie & Kmentt, 2021, p. 85).

۲-۲. عرف بین‌المللی

برای ایجاد عرف، نیاز به دو عنصر مادی و معنوی است، عنصر مادی زمانی شکل می‌گیرد که طبق رأی دیوان، طرز عمومی کشورها به‌ویژه دولت‌های ذی‌نفع، متواتر و عملاً یک شکل باشند و عنصر معنوی زمانی شکل می‌گیرد که عرف به‌عنوان قاعده حقوقی پذیرفته شود، یعنی اعتقاد بر ضروری بودن، بر حق بودن و الزامی بودن ایجاد شود. در نتیجه، هر عضو جامعه جهانی می‌تواند با اجرای قاعده غیرمنطبق با منافعش مخالفت کند (ضیائی بیگدلی، ۱۴۰۳، ص ۱۲۶). عرف عام توسط قدرتهای بزرگ شکل می‌گیرد و تابع اتفاق آرا نیست (ضیائی بیگدلی، ۱۴۰۳، ص ۱۲۷). معاهدات بین‌المللی، آرای داوری و قضایی بین‌المللی و قطعنامه‌های سازمان‌های بین‌المللی می‌توانند موجد عنصر مادی عرف باشند (ضیائی بیگدلی، ۱۴۰۳، ص ۱۲۸). بنابراین در صورت عدم پذیرش عرف به‌عنوان قانون از سوی کشورهای دارای قدرت و اثرگذاری بالا، به دلیل عدم تحقق عنصر معنوی، قاعده عرفی تشکیل نمی‌شود. از نظر دیوان «مجموع قطعنامه‌های صادره از مراجع بین‌المللی»، «معاهدات منعقدہ میان کشورها درباره استفاده از سلاح هسته‌ای» و «استدلال برخی کشورها به رویه عملی دولت‌ها ظرف ۵۰ سال اخیر در زمینه ممنوعیت استفاده از این تسلیحات»، نشانگر ایجاد قاعده‌ای عرفی نمی‌باشند و به علت «دامه اختلاف میان عنصر معنوی در حال شکل‌گیری» از یک‌سو، و «اصرار بر توسل به روند بازدارندگی» از سوی دیگر، قاعده‌ای عرفی در این زمینه شکل نگرفته است، ولی عنصر معنوی در راستای توسعه تدریجی حقوق بین‌الملل در حال پیشرفت است (شافع، ۱۳۷۷، ص ۱۴۳-۱۴۷). معاهده TPNW نیز به دلیل عدم پذیرش از سوی غالب کشورهای جهان و قدرتهای دارای سلاح هسته‌ای (Ritchie & Kmentt, 2021, p. 85) نمی‌تواند موجد عرف بین‌المللی باشد.

۲-۳. اصول کلی حقوقی

برخی اصول حقوقی از درجه هنجاری بالایی به‌عنوان قاعده آمره برخوردارند (ضیائی بیگدلی، ۱۴۰۳، ص ۱۳۳)، نظیر اصل حاکمیت مطلق کشورها. تحقیق، توسعه، تولید و بهره‌برداری صلح‌آمیز دولت‌ها از انرژی هسته‌ای، بر اساس اصل حاکمیت دولت‌ها (اصل لوتوس) مجاز و مشروع است و اصل احترام به حقوق ملت‌ها و اصل برابری حاکمیت‌ها (ماده ۲ منشور سازمان ملل متحد) مؤید این مطلب هستند (بابایی، ۱۳۹۴، ص ۳۵). اصل حاکمیت مطلق دولت‌ها که توسط دیوان دائمی بین‌المللی دادگستری تأیید شده، بیان می‌دارد که دولت‌ها مجاز به انجام هر عملی هستند، مگر اینکه بر اساس معاهدات یا عرف بین‌المللی منع شده باشند (ضیائی بیگدلی، ۱۴۰۳، ص ۱۳۳). با رعایت مفاد اساسنامه آژانس و با رعایت شرایط قراردادهای منعقدہ بین یک دولت یا گروهی از دولت‌ها و آژانس که مطابق با مفاد اساسنامه باشد، فعالیت‌های آژانس با رعایت حقوق حاکمیتی دولت‌ها انجام خواهد شد (Statute of IAEA, 1956, p. 8). هرچند حقوق بین‌الملل در مرحله گذر از حقوق بین‌الملل دولت‌محور به حقوق بین‌الملل بشرمحور می‌باشد و اصل حاکمیت دولت‌ها، در پرتو این گذر، تحت تأثیر و تعدیل حقوق بشر قرار گرفته است، اما

در حقوق خلع سلاح و کنترل تسلیحات، به دلیل وجود مسائل امنیتی، این روند کند می‌باشد (سلیمانی ترکمانی، ص ۱۳۹۱، ص ۹۱-۹۲).

۲-۴. رأی دیوان بین‌المللی دادگستری در خصوص تسلیحات هسته‌ای

درخواست مشورتی از سوی برخی سازمان‌های غیردولتی، فعالان صلح و دولت‌های غیرهسته‌ای از طریق مجمع عمومی سازمان ملل متحد تعقیب شد (البرزی ورکی، ۱۳۸۳، ص ۸). دولت‌های دارای سلاح هسته‌ای مخالفت شدیدی با این اقدام ابراز کردند (شافع، ۱۳۷۷، ص ۱۲۹-۱۳۰). از سویی مجمع عمومی سازمان ملل متحد نیز در دسامبر ۱۹۹۴ خواستار رأی مشورتی از دیوان بین‌المللی دادگستری در پاسخ به این سؤال «حقوق بین‌الملل، تهدید یا استفاده از سلاح هسته‌ای را تحت هر شرایطی مجاز می‌داند؟» شد (توکلی طبسی و مرادی، ۱۳۹۹، ص ۲۷۵) که در سال ۱۹۹۶ به صدور رأی در خصوص مشروعیت تهدید یا استفاده از سلاح هسته‌ای انجامید. سرانجام دیوان در پاسخ به سؤال مجمع عمومی، نظرات متفاوت قضات را در چند بند تنظیم کرده و به رأی گذاشت (البرزی ورکی، ۱۳۸۳، ص ۹-۱۱). خلاصه این بندها عبارت‌اند از: در حقوق بین‌الملل عرفی و قراردادی هیچ جواز خاصی یا هیچ منع جامع و جهانی در مورد تهدید یا توسل به سلاح هسته‌ای، فی‌نفسه وجود ندارد، تهدید و توسل مغایر با ماده ۲ منشور ملل متحد و الزامات ماده ۵۱ بوده و عملی غیرقانونی است، این تهدید و توسل باید با الزامات حقوق بین‌الملل حاکم در مخاصمات مسلحات و حقوق بشردوستانه بین‌المللی و با تعهدات خاص ناشی از معاهدات مطابقت داشته باشد. از الزامات فوق تهدید یا توسل به سلاح هسته‌ای مغایر با اصول و قواعد اخیر است، دیوان نمی‌تواند به‌طور قطع و یقین نتیجه‌گیری نماید که آیا تهدید یا به‌کارگیری سلاح‌های هسته‌ای در یک وضعیت حاد دفاع از خود که بقای دولتی در معرض خطر قرار می‌گیرد، قانونی است و یا غیرقانونی (ICJ REP, 1996, p. 226). برخی اندیشمندان معتقدند که هرچند دیوان چنین نتیجه‌گیری کرد که استفاده از این سلاح‌ها عموماً با قواعد حقوق بین‌الملل به‌ویژه حقوق بشردوستانه مغایرت دارد، ولی در خصوص مشروعیت آن در شرایط حاد دفاع مشروع اظهارنظر قطعی نکرد. این ابهام، تحقق ضمنی سیاست بازدارندگی مورد نظر قدرت‌های هسته‌ای را به همراه داشت و شکست رویکرد کشورهای غیرهسته‌ای به نهاد خلع سلاح هسته‌ای تلقی شد (توکلی طبسی و مرادی، ۱۳۹۹، ص ۲۷۶)، و برخی دیگر اعتقاد دارند که از رأی مشورتی ۱۹۹۶ دیوان بین‌المللی دادگستری به‌طور تلویحی می‌توان مشروعیت تهدید یا کاربرد سلاح‌های هسته‌ای را استنباط نمود (شافع، ۱۳۸۰، ص ۱۶). دیوان از اعلام صریح عدم مشروعیت توسل به سلاح‌های هسته‌ای، در کلیه شرایط طفره رفته و با ضعیف‌ترین اکثریت ممکن، امکان به‌کارگیری این سلاح‌ها را در وضعیت حاد دفاع از خود، تلویحاً متفی نمی‌داند (البرزی ورکی، ۱۳۸۳، ص ۸۳). از سویی، دیوان، با این استدلال که هیچ قاعده عرفی یا معاهده‌ای، دولت‌ها را از استفاده از سلاح هسته‌ای منع ننموده، کاربرد این گونه سلاح‌ها را در دفاع مشروع رد نمی‌کند (بابایی، ۱۳۹۴، ص ۳۵-۳۶). بدین ترتیب، اگر استفاده

از سلاح هسته‌ای به موجب حقوق بین‌الملل عرفی منع نشده است، تحصیل یا تولید این سلاح نیز نمی‌تواند ممنوعیت عرفی داشته باشد. رویه دولت‌ها از ۱۹۴۵ عدم به‌کارگیری واقعی سلاح هسته‌ای بوده است و جامعه بین‌المللی نیز تا حدودی راضی به قبول سیاست بازدارندگی، از طریق تهدید به سلاح‌های هسته‌ای بوده است، اما این به معنای توسل عملی به این تسلیحات در راستای سیاست بازدارندگی نیست و تلقی دیوان از پذیرش این سیاست در قالب استفاده از سلاح هسته‌ای غیرمقبول است (البرزی ورکی، ۱۳۸۳، ص ۱۸)، لکن دیوان با استفاده از قید *generally* در بند ۱۰۵ (۲) E نظر مشورتی، احتمال و یا امکان وجود استثنایی بر اصل عدم مشروعیت توسل به این سلاح‌ها را منتفی نمی‌داند (البرزی ورکی، ۱۳۸۳، ص ۸۳). از پیامدهای منفی این تصمیم دیوان، اقدام دولت‌ها برای تجهیز به سلاح‌های هسته‌ای یا پیروی از حمایت‌های کشورهایی با چنین سلاح‌هایی برای تضمین امنیت و بقای خود در وضعیت دفاع مشروع است که این امر با هدف و اصول معاهده NPT و سایر معاهدات خلع سلاح و قطعنامه‌های مجمع عمومی مرتبط با این مسئله در تضاد است (البرزی ورکی، ۱۳۸۳، ص ۴۲-۴۴). البته دیوان اعلام می‌کند که استفاده از سلاح هسته‌ای همانند استفاده از سایر تسلیحات، تابع حقوق مخصصات مسلحانه است (ICJ REP, 1996, p. 226)، اما بر اساس نظر دیوان، قواعد حقوق بشر مندرج در منشور حقوق بشر که حامی حق حیات انسان‌هاست، در استفاده از سلاح هسته‌ای، تابع قواعد مخصصات مسلحانه بین‌المللی و غیربین‌المللی است، و استفاده از سلاح هسته‌ای لزوماً به جنایت کشتار جمعی نمی‌انجامد و تشخیص آن منوط به احراز قصد نابودی گروه‌های خاص در هر مورد است. همچنین دیوان نتیجه می‌گیرد که هرچند حقوق بین‌الملل زیست‌محیطی صراحتاً استفاده از سلاح هسته‌ای را ممنوع نمی‌کند، اما حاکی از عوامل زیست‌محیطی است که باید در جریان اعمال اصول و قواعد حاکم بر مخصصات مسلحانه مدنظر قرار گیرد (شافع، ۱۳۷۷، ص ۱۳۲-۱۳۶).

۳. تحلیل و بررسی حق ایران بر تحقیق، تولید و استفاده از تسلیحات هسته‌ای و سایر حقوق مرتبط با آنها

اصول کلی حقوقی تحت تأثیر معاهدات لازم‌الاجرا قرار می‌گیرند و حق حاکمیت مطلق دولت‌ها بر اساس قرارداد اختیاری کشور ایران، در زمینه تسلیحات هسته‌ای تخصیص می‌خورد و به دلیل عدم شکل‌گیری عرف خاصی در جامعه بین‌المللی در این زمینه با تکیه بر رأی دیوان بین‌المللی دادگستری، منعی از این ناحیه برای ایران نسبت به حقوق مرتبط با تسلیحات هسته‌ای ایجاد نمی‌شود، مگر در استفاده از این تسلیحات و استقرار به دلیل معاهدات مرتبط با مناطق عاری از این تسلیحات. رأی دیوان بین‌المللی دادگستری درباره تسلیحات هسته‌ای، نظریه مشورتی بوده و از الزام برخوردار نمی‌باشد، ولی حاکی از روح حقوقی حاکم بر این مسئله بوده و رأی غالب را در این پرونده‌ها در صورت طرح در این دیوان مشخص می‌کند. از معاهدات، معاهده CTBT به دلیل عدم تصویب از سوی ایران (عسگریان، نیاکویی، انصاری، سیمبر و امینیان، ۱۳۹۸، ص ۱۶-۱۷) و معاهده TPNW به دلایل ذکرشده و عدم

امضا و تصویب ایران، الزامی برای ایران ایجاد نمی‌کنند و معاهده NPT تنها معاهده لازم‌الاجرا در زمینه حقوق مرتبط با تسلیحات هسته‌ای است. بر اساس این معاهده، ایران به‌عنوان کشور فاقد تسلیحات هسته‌ای به تعهدات ذیل ماده ۲ و ۳ محدود شده است (توکل طبعی و مرادی، ۱۳۹۹، ص ۲۸۸) و برای برخورداری از حقوق مرتبط با تسلیحات هسته‌ای و رهایی خلاً قانون‌گذاری و تبعیض معاهده، می‌تواند از ظرفیت ماده ۱۰ معاهده استفاده کند. دولت‌ها به استناد حفاظت از موجودیت خود و با استناد به حق شناخته‌شده دفاع مشروع و همچنین انواع بازدارندگی در حقوق بین‌الملل، تولید و توسعه تسلیحات را از لوازم اصلی امنیت خود می‌دانند (شریفی طرازکوهی و گودرزی رئوف، ۱۳۹۶، ص ۱۵۵).

۳-۱. بررسی حق ایران پیش از جنگ مسلحانه بر اساس سیاست بازدارندگی هسته‌ای (Nuclear Deterrence Doctrine) و خروج از NPT

با ورود سلاح‌های اتمی به معادلات بین‌المللی، نگرش بشر نسبت به راهبرد جنگی دچار تحول شده و به استراتژی بازدارندگی سوق یافته است (ایزدی، ۱۳۸۴، ص ۶۵). راهبرد بازدارندگی به تقویت حاکمیت ملی دولت‌های هسته‌ای می‌انجامد (Quackenbush, 2010, p. 60)، حتی اگر به بهای تضعیف حاکمیت سایر کشورها باشد. مشروعیتی که قدرت‌های هسته‌ای در زمینه مالکیت سلاح‌های هسته‌ای دارند، موجب می‌شود بخش قابل توجهی از راهبرد دفاعی آنها بر مبنای این نوع سلاح‌ها شکل گیرد (شافع، ۱۳۸۰، ص ۱۶). اتخاذ سیاست بازدارندگی هسته‌ای به‌عنوان مبنای سیاست‌های تسلیحاتی کشورهای هسته‌ای، نظیر آمریکا و روسیه (Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation, 2024) و سایر کشورهای اتمی، مانع از تحقق خلع سلاح هسته‌ای شده، تعهدات مندرج در معاهدات تسلیحات هسته‌ای را در معرض نقض قرار داده و موجب شده «نظم نابرابر حاکم بر رژیم حقوقی سلاح‌های هسته‌ای» همچنان پابرجا بماند (شافع، ۱۳۸۰، ص ۱۶)، و نیز موجب ایجاد تهدیدات بالقوه برای کشورهای فاقد این تسلیحات و تغییر در موازنه قدرت و تحمیل خواسته‌های کشورهای دارای این تسلیحات بر کشورهای فاقد این تسلیحات می‌شود. درحالی‌که بازدارندگی اتمی تأثیری قدرتمند و پایدار در سطح بازدارندگی کلی دارد، اما در عرصه تسلیحات متعارف تنها از بروز جنگ تمام‌عیار جلوگیری می‌کند و به تنهایی موجب بازدارندگی در جنگ‌های محدود نمی‌شود، مگر آنکه سطح هسته‌ای و سطح متعارف به‌گونه‌ای جدی و مستقیم با خطر به‌کارگیری سلاح‌های هسته‌ای در منازعات متعارف پیوند خورده باشند (ایزدی، ۱۳۸۴، ص ۷۵). بازدارندگی هسته‌ای تا زمانی پابرجاست که هر طرف مخاصمه توان مهار طرف مقابل در استفاده از سلاح اتمی را داشته باشد، اما اگر یکی از طرفین با اقدامات دفاعی یا تهاجمی برتری قاطع یابد، این بازدارندگی بی‌اعتبار می‌شود (ایزدی، ۱۳۸۴، ص ۷۰). از سویی، بازدارندگی دوسویه مبتنی بر ترس متقابل از حمله نخست است (ایزدی، ۱۳۸۴، ص ۶۶-۶۷)، کما اینکه هند سیاست بازدارندگی محدود را اتخاذ کرده است (Cabinet Committee on Security, 2003). اگر هدف از بازدارندگی صرفاً جلوگیری از اقدام دشمن علیه ما باشد، در این صورت، اثر

بازدارندگی، ماهیتی دفاعی خواهد داشت (ایزدی، ۱۳۸۴، ص ۶۴). البته اتخاذ سیاست بازدارندگی هسته‌ای بایستی با تأمل دربارهٔ انزوای دیپلماتیک و تحریم‌های مضاعف باشد که در صورت حفظ ارتباط با کشورهای قدرتمند غیر از امریکا و اسرائیل و گسترش روابط با چین و روسیه و خنثی‌سازی تحریم‌ها با تکیه بر تولید داخل و گسترش روابط با سازمان‌های اقتصادی بین‌المللی و کشورهای قدرتمند جهان، این دو مسئله قابل حل است. استفاده از انرژی هسته‌ای برای ساخت سلاح هسته‌ای و سایر فعالیت‌های مرتبط، به دلیل ماهیت کشتار جمعی و قدرت تخریب بالای آن، یک هدف غیرصلح‌آمیز تلقی شده است، ولی گاهی این تسلیحات در مقام بازدارندگی و حفظ صلح و توازن قدرت میان ملت‌ها به کار می‌رود.

۳-۲. بررسی حق ایران پس از جنگ مسلحانه بر اساس حق دفاع مشروع (Right of self-defense)

فعالیت‌های هسته‌ای در حقوق بین‌الملل با محدودیت‌هایی مواجه‌اند، از جمله ۱. ممنوعیت استفاده برای ارتکاب جنایات بین‌المللی؛ ۲. الزام به جبران خسارت در صورت آسیب به دولت‌های دیگر یا محیط‌زیست، ولی دیوان بین‌المللی دادگستری در نظریهٔ مشورتی خود، کاربرد تسلیحات هسته‌ای را در مقام دفاع مشروع ردّ نمی‌کند (بابایی، ۱۳۹۴، ص ۳۵-۳۶) و دفاع مشروع استثنایی مضیق بر ممنوعیت کلی توسل به زور است که می‌تواند در شرایط اضطراری اعمال گردد (شریفی طرازکوهی و چهاربخش، ۱۳۹۲، ص ۱۹). دفاع مشروع بازدارنده و پیشگیرانه مغایر با سیاق منشور ملل متحد است، برخلاف دفاع مشروع در چارچوب مادهٔ ۵۱ منشور (شریفی طرازکوهی و چهاربخش، ۱۳۹۲، ص ۳۲). فعال شدن «حق ذاتی دفاع مشروع فردی یا جمعی» مصرح در مادهٔ ۵۱ منشور سازمان ملل، مشروط به سه امر است: ۱. شروع جنگ مسلحانه؛ ۲. رعایت اصول تناسب (Proportionality) و ضرورت (Necessity)؛ ۳. عدم اقدام شورای امنیت و لزوم اطلاع به شورای امنیت (Green & Grimal, 2011, p. 299-300). بنابراین تنها با وجود شروط مذکور، اعمال دفاع مشروع جایز است. دیوان بین‌المللی دادگستری نیز به‌طور ضمنی شرط وقوع یک حملهٔ مسلحانه را به‌عنوان شرط لازم برای اعمال دفاع مشروع تأیید نموده است (شریفی طرازکوهی و چهاربخش، ۱۳۹۲، ص ۱۸). برخی به دلیل عدم تناسب خسارات وارده و مزیت نظامی، مخالف این رویکرد بودند، ولی دیوان اصل تناسب را مانع از سلاح هسته‌ای در دفاع مشروع تلقی نکرده و استفاده از نیروی مسلحانه را مشروط بر رعایت قواعد دفاع مشروع، قواعد مخاصمات مسلحانه و حقوق بشردوستانه کرده است. بنابراین باید تناسب را در ملاحظه با کل تحولات میدان نبرد ارزیابی کرد (شافع، ۱۳۷۷، ص ۱۳۷). نظر دیوان حاکی از آن است که همهٔ کشورها به‌منظور تضمین بقا و امنیت خود در شرایط بحرانی دفاع مشروع باید اجازهٔ برخورداری از سلاح‌های هسته‌ای را داشته باشند یا تحت پوشش چتر هسته‌ای قرار بگیرند. در عمل، این امر موجب شده است که کشورهای دارای سلاح هسته‌ای بتوانند در چارچوب دفاع مشروع از این سلاح‌ها استفاده کنند؛ درحالی‌که سایر دولت‌ها به‌واسطهٔ تعهداتشان ذیل معاهدهٔ منع گسترش سلاح‌های هسته‌ای (NPT) از بهره‌مندی از چنین امکانی محروم مانده‌اند. از سویی، شرایط بحرانی ناشی از دفاع مشروع که

بقای دولت را تهدید می‌کند، قابل تفسیر موسع بوده و هر کشوری ممکن است آن را با توجه به منافع و مصالح ملی خود تفسیر نماید (شافع، ۱۳۷۷، ص ۱۴۱). دفاع مشروع به‌عنوان یک قاعده حقوقی و اصل کلی حقوقی در نظام‌های حقوقی دنیا پذیرفته شده است. در نتیجه، اساساً بازدارندگی هسته‌ای، یک دکترین حقوقی است. برخلاف حق دفاع مشروع بر اساس ماده ۵۱ منشور سازمان ملل، دکترین مذکور پایه یک راهبردی سیاسی - نظامی است و پیش از حمله با تهدید به استفاده از تسلیحات هسته‌ای، موجب پیشگیری از حمله می‌شود، ولی حق دفاع مشروع، قاعده‌ای مشروع و الزام‌آور بوده و در صورت وقوع حمله مسلحانه، با رعایت اصول ضرورت و تناسب و اطلاع به شورای امنیت، برای حفظ منافع و حاکمیت، اجازه استفاده از تسلیحات هسته‌ای را در چارچوب حقوق مخاصمات مسلحانه به طرف مورد حمله می‌دهد (Green & Grimal, 2011, p. 299-300). بنابراین صرف اتخاذ سیاست بازدارندگی هسته‌ای موجب مشروعیت استفاده از تسلیحات هسته‌ای نبوده، بلکه تعیین‌کننده راهبرد کشورها در قبال سلاح‌های هسته‌ای است. سیاست کنونی جمهوری اسلامی ایران، ممنوعیت شرعی تولید سلاح هسته‌ای (سفارت جمهوری اسلامی ایران در فرانسه، ۱۳۹۸؛ پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر مقام معظم رهبری، ۱۳۸۹)، تأکید بر استفاده صلح‌آمیز از انرژی هسته‌ای و حق غنی‌سازی صلح‌آمیز است و همچنین ایران با توجه به پیشرفت‌های فنی و افزایش ظرفیت غنی‌سازی خود، این امکان را دارد که در صورت مواجهه با تهدید وجودی، با اتخاذ سیاست بازدارندگی هسته‌ای و خروج از NPT به تغییر سیاست هسته‌ای خود بپردازد و از تمام حقوق هسته‌ای برخوردار شود، کما اینکه درخواست نمایندگان مجلس (خبر آنلاین، ۱۴۰۳)، بیان دکتر خرازی، رئیس شورای راهبردی روابط خارجی و مشاور بین‌الملل رهبری ایران (خبر آنلاین، ۱۴۰۳) و سخنان سردار جوانی، معاون سیاسی سپاه (خبرگزاری فارس، ۱۴۰۴) این تغییر را تقویت می‌کنند.

نتیجه‌گیری

هرچند کشورهای عضو معاهده NPT بر اساس ماده ۶ این معاهده، بر تعقیب مذاکره و انعقاد معاهده‌ای در راستای خلع سلاح هسته‌ای متعهد شده‌اند، لکن در کنفرانس‌های بازنگری معاهده NPT که ۵ سال یک بار برگزار می‌شوند، نتوانسته‌اند در مسئله خلع سلاح هسته‌ای به توافق نهایی برسند و این ماده نتوانسته اقدامی مؤثر در راستای خلع کامل سلاح هسته‌ای باشد و شاهد بارز آن، دعوای جزایر مارشال نزد دیوان بین‌المللی دادگستری است (توکلی طبسی و مرادی ۱۳۹۹، ص ۶). تحقق واقعی این هدف تنها زمانی ممکن است که کشورهای دارنده این فناوری، به‌طور کامل به خلع سلاح پایبند بوده و در عمل نیز به آن متعهد باشند. ایران حامی خلع کامل تسلیحات هسته‌ای است، اما در صورتی که سایر کشورها نیز بر این اصل پایبند نباشند و با پیوستن به معاهدات خلع سلاح هسته‌ای در راستای اجرای مقررات آن گام برندارند، تهدیدی بر علیه کشورهای فاقد این تسلیحات بوده و موجب از بین رفتن توازن قدرت می‌شوند. عدم امضای معاهده TPNW توسط کشورهای دارای سلاح هسته‌ای، گواهی بر

این مطلب است. پرونده هسته‌ای ایران با ابعاد سیاسی - حقوقی، به‌رغم تلاش‌های دیپلماتیک و توافق برجام، همچنان موضوعی بین‌المللی و مناقشه‌برانگیز باقی مانده و با اتخاذ استانداردهای دوگانه از سوی سازمان‌های بین‌المللی مواجه است. برای ساخت تسلیحات هسته‌ای معمولاً به اورانیوم با غنی‌سازی بالای حدود ۹۰ درصد نیاز است که اورانیوم سطح بالا (HEU) نامیده می‌شود (IAEA, 2021). کشورهای دارای فناوری آب سنگین و فناوری‌های غنی‌سازی بالای ۲۰ درصد تا ۹۰ درصد؛ در صورتی که بتوانند به‌صورت کنترل‌شده در رآکتورهای هسته‌ای از مجتمع‌های سوخت برای تولید انرژی استفاده کنند، قطعاً فناوری لازم برای ساخت تسلیحات هسته‌ای که نیازی به فضای کنترل‌شده ندارد، خواهند داشت. طبق آخرین گزارش سخنگوی سازمان انرژی اتمی، ایران توانسته است به غنی‌سازی اورانیوم ۶۰ درصد دست یابد (کمالوندی، ۱۴۰۰). با توجه به عدم شکل‌گیری قاعده عرفی مبنی بر عدم برخورداری یا استفاده از تسلیحات هسته‌ای (شافع، ۱۳۷۷، ص ۱۴۳-۱۴۷)، ایران حق ذاتی برخورداری از تسلیحات هسته‌ای را بر مبنای اصول کلی حقوقی و رأی دیوان بین‌المللی دادگستری دارد، ولی این حق بر اساس معاهده NPT محدود شده است؛ زیرا مطابق با اصول ۷۷ و ۱۲۵ قانون اساسی، تحقق تعهد حقوقی به معنای خاص برای ایران، منوط به تصویب معاهده توسط مجلس شورای اسلامی است (جلالی، ۱۳۸۳، ص ۹۱)، و ایران با تصویب NPT بر اساس اصل وفای به عهد نیز، متعهد به اجرای مفاد آنهاست. هدف اصلی معاهده NPT جلوگیری از دستیابی کشورهای فاقد تسلیحات هسته‌ای به این نوع تسلیحات است؛ درحالی‌که به دلیل تبعیض ساختاری و خلأهای حقوقی، زمینه‌ساز برتری قدرت‌های هسته‌ای و تضعیف عدالت در نظام حقوقی تسلیحات هسته‌ای جهانی شده است و این کشورها از تسلیحات هسته‌ای به‌عنوان ابزاری برای حفظ امنیت و موازنه قدرت جهانی بهره می‌برند. یکی از راهکارهای حقوقی برای پیشبرد برنامه تسلیحات هسته‌ای ایران به‌عنوان راهکاری برای ایجاد بازدارندگی در فضایی قبل از شکل‌گیری جنگ مسلحانه و تأسیس حق دفاع مشروع و بهره‌مندی از حقوق مرتبط با تسلیحات هسته‌ای، اتخاذ سیاست بازدارندگی هسته‌ای و استفاده از حق خروج مندرج در ماده ۱۰ معاهده NPT است. تحولات ژئوپلیتیکی خاورمیانه و افزایش تنش‌های بین‌المللی پیرامون برنامه هسته‌ای ایران، اتخاذ استانداردهای دوگانه از سوی سازمان‌های بین‌المللی، خلأهای قانونی که موجب گسترش توان نفوذ کشورهای دارای تسلیحات هسته‌ای به موجب NPT هستند، اتخاذ سیاست بازدارندگی از سوی قدرت‌های اتمی و توسعه سه‌گانه هسته‌ای و زردخانه‌های خود مبتنی بر این دکترین، عواملی هستند که بازنگری در سیاست هسته‌ای ایران را ضروری می‌کنند. البته اتخاذ این تصمیم وابسته به سیاست راهبردی ایران در برنامه هسته‌ای خود است. ایران می‌تواند با تغییر دکترین خود با استفاده از ظرفیت‌های قانونی در پرتو فرامین مقام معظم رهبری و تدابیر ملی و فراملی فنی، حقوقی، امنیتی و سیاسی به این سلاح دست یابد. البته ایران در شرایط جنگی (اضطرار) در مقام دفاع مشروع بر اساس ماده ۵۱ منشور سازمان ملل، با رعایت شروط و الزامات، می‌تواند از حق ذاتی دفاع مشروع

برخودار شود (Green & Grimal, 2011, p. 299-300). دیوان بین‌المللی دادگستری استفاده از سلاح هسته‌ای در چارچوب دفاع مشروع را استثنا و مشروط به رعایت قواعد حقوق بین‌الملل دانسته است (شافع، ۱۳۷۷، ص ۱۳۶-۱۳۹). با توجه به تهدیدات منطقه‌ای و جهانی، ایران می‌تواند حق تحقیق، تولید و استفاده از تسلیحات هسته‌ای را به‌عنوان بخشی از دفاع مشروع خود مورد تأکید قرار دهد. برخی کشورهای دارای سلاح هسته‌ای به‌صورت رسمی عضو معاهده NPT هستند، اما در عمل فعالیت‌های گسترده‌ای در زمینه تسلیحات هسته‌ای خارج از چارچوب معاهده انجام می‌دهند و سیاست‌های بازدارندگی هسته‌ای استراتژیک یا منطقه‌ای را دنبال می‌کنند. در مقابل، ایران به‌عنوان یکی از اعضای NPT، حق توسعه فناوری هسته‌ای صلح‌آمیز را حفظ کرده است، اما فعالیت خارج از چارچوب معاهده را ردّ می‌کند و سیاست بازدارندگی هسته‌ای رسمی ندارد. بااین‌حال، به دلیل تهدیدات منطقه‌ای و بین‌المللی، بحث بازدارندگی هسته‌ای در ادبیات حقوقی و سیاسی ایران مطرح شده است.

منابع

- ایزدی، ایزد (۱۳۸۴). بازدارندگی در حوزه سلاح‌های اتمی. *علوم و فنون نظامی*، ۲(۴)، ۷۹-۶۳.
- بابایی، مجتبی (۱۳۹۴). استفاده صلح‌آمیز از انرژی هسته‌ای از منظر حقوق بین‌الملل با تأکید بر حق غنی‌سازی ایران. *حقوقی دادگستری*، ۷۹(۹۲)، ۵۲-۳۳.
- بادآور، بردیا (۱۴۰۴، اردیبهشت ۱۲). سیاست، امنیتی و دفاعی. خبرگزاری فارس. بازیابی شده از: https://farsnews.ir/ab_badavar/1743620640893822504
- البرزی ورکی، مسعود (۱۳۸۳). نقد و بررسی نظر مشورتی دیوان بین‌المللی دادگستری راجع به تهدید یا توسل به سلاح‌های هسته‌ای. *حقوقی (شریه دفتر خدمات حقوقی بین‌المللی جمهوری اسلامی ایران)*، ۲۰(۳۱)، ۸۷-۵.
- بیگزاده، ابراهیم (۱۴۰۳). *حقوق بین‌الملل: مبانی، منابع و تابعان*. تهران: میزان.
- پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر معظم رهبری (۱۳۸۹، ۲۸ فروردین). پیام به نخستین کنفرانس بین‌المللی خلع سلاح هسته‌ای و عدم اشاعه. بازیابی شده از:
- <https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=9171>
- توکلی طبسی، علی و مرادی، محمدعلی (۱۴۰۰). معاهده منع تسلیحات هسته‌ای (TPNW) و پیامدهای آن بر نظام خلع سلاح هسته‌ای با تأکید بر معاهده منع گسترش سلاح‌های هسته‌ای (NPT). *حقوقی بین‌المللی*، ۳۸(۶۴)، ۳۰۶-۲۷۳.
- جلالی، محمود (۱۳۸۳). حقوق بین‌الملل انرژی هسته‌ای و وضعیت ایران، *اندیشه‌های حقوقی*، ۲(۷)، ۱۰۲-۷۵.
- حسینی نیک (مجد)، سیدعباس (۱۴۰۴). *مجموعه قوانین کاربردی مجد*. تهران: مجد.
- خادم شیرازی (۱۴۰۳، ۱۰ تیر). مقالات، سه‌گانه هسته‌ای. مرکز مطالعات بین‌المللی صلح. بازیابی شده از: peace-ipsc.org/fa / سه‌گانه هسته‌ای - روسیه - تضمین - حفظ - یا - تخریب
- خبرگزاری اقتصاد نیوز (۱۴۰۰، ۲۴ فروردین). فرانسه غنی‌سازی ۶۰ درصدی ایران را محکوم کرد. بازیابی شده از: <https://donya-e-eqtesad.com/fa/tiny/news-3755677>
- خبرگزاری جمهوری اسلامی ایران (ایرنا) (۱۳۹۷، ۳۱ اردیبهشت). اخبار جهان، دفتر رم، خبرگزاری جمهوری اسلامی ایران. بازیابی شده از: <https://irna.ir/news/82922200>
- خبرگزاری خبرآنلاین (۱۴۰۳، ۱۱ آبان). اخبار بین‌الملل، دیپلماسی. خبرگزاری خبرآنلاین. بازیابی شده از: <https://khabaronline.ir/news/1978467>
- خبرگزاری خبرآنلاین (۱۴۰۳، ۱۸ مهر). اخبار سیاسی، مجلس. خبرگزاری خبرآنلاین. بازیابی شده از: <https://khabaronline.ir/news/1969993>
- رضایی، صالح (۱۳۸۸). نقش آژانس بین‌المللی انرژی اتمی در توسعه و اجرای حقوق بین‌الملل. *راهبرد (ویژه بررسی‌های فقهی و حقوقی)*، ۱۸(۵۰)، ۱۶۴-۱۴۹.
- زمانی‌نیا، امیرحسین و هاشمی، فاطمه (۱۳۹۱). جهانی عاری از سلاح‌های هسته‌ای: تأملات جدید در مورد منطقه عاری از سلاح‌های هسته‌ای در خاورمیانه. *راهبرد*، ۶۲(۲۱)، ۲۶-۷.
- سازمان انرژی اتمی ایران (۱۴۰۱، ۱۶ اسفند). تا کنون اقدام به غنی‌سازی بالای ۶۰ درصد نکرده‌ایم. بازیابی شده از: <https://www.aeo.org.ir/?news/269108/321173/340268>
- سفارت جمهوری اسلامی ایران در فرانسه (۱۳۹۸، ۱ مهر). متن فتوای حضرت آیت‌الله خامنه‌ای صادره در تاریخ ۲۱ آذر ۱۳۸۹ مبنی بر حرام بودن سلاح هسته‌ای. بازیابی شده از:
- <https://france.mfa.ir/portal/newsview/543649>
- سلیمانی ترکمانی، حجت (۱۳۹۱). جرم انگاری کاربرد سلاح‌های هسته‌ای در چارچوب حقوق بین‌الملل بشر محور در حال ظهور. *حقوق کیفری*، ۱(۱)، ۹۶-۶۱.

شافع، میرشهبیز (۱۳۷۷). رأی مشورتی دیوان بین‌المللی دادگستری در خصوص تهدید به استفاده یا استفاده از سلاح هسته‌ای. *دانشکده حقوق و علوم سیاسی*، ۴۱، ۱۲۹-۱۵۶.

شافع، میرشهبیز (۱۳۸۰). نظام حقوقی حاکم بر تسلیحات هسته‌ای. *سیاست دفاعی*، ۳۵، ۷-۲۶.
شریفی طرازکوهی، حسین و چهاربخش، ویکتور بازین (۱۳۹۲). دفاع مشروع بازدارنده در قرن ۲۱. *حقوق عمومی*، ۱۵ (۴۰)، ۹-۳۶.
شریفی طرازکوهی، حسین و گودرزی رئوف، هادی (۱۳۹۶). واکاوی حق دولت‌ها در تولید و توسعه تسلیحات نظامی از منظر حقوق بین‌الملل. *آفاق امنیت*، ۱۰ (۳۶)، ۱۵۳-۱۷۹.

ضیائی بیگدلی، محمد رضا (۱۴۰۳). *حقوق بین‌الملل عمومی*. تهران: گنج دانش.
عسگریان، محسن، نیاکوبی، سیدامیر، انصاری، انوشیروان، سیمبر، رضا و امینیان، بهادر (۱۳۹۸). بررسی رژیم راستی‌آزمایی معاهده منع جامع آزمایش‌های هسته‌ای (CTBT) و پیامدهای فنی و امنیتی احتمالی تصویب آن برای جمهوری اسلامی ایران. *آفاق امنیت*، ۱۲ (۴۲)، ۱-۳۲.

معین، محمد (۱۳۸۶). *فرهنگ فارسی معین*. تهران: آذنا.

Born, H. (2007). *National governance of nuclear weapons: Opportunities and constraints* (DCAF Policy Paper No. 15). Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces. Retrieved from https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/PP15_Born.Pdf.

Cambridge Dictionary (2025). Nuclear energy, Nuclear disarmament. In Cambridge Dictionary. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/strategy>.

Gastelum, Z. N. (2012). *International legal framework for denuclearization and nuclear disarmament* (Report No. PNNL-21143). Pacific Northwest National Laboratory. https://www.pnnl.gov/main/publications/external/technical_reports/PNNL-21143.pdf.

Green, J. A. & Grimal, F. (2011). The threat of force as an action in self-defense under international law. *Vanderbilt Journal of Transnational Law*, 44(2), 285-329.

International Atomic Energy Agency. (2018). *The nuclear fuel cycle*. Retrieved from <https://www.iaea.org/sites/default/files/19/02/the-nuclear-fuel-cycle.Pdf>.

International Atomic Energy Agency (2021). *IAEA safeguards and verification in Iran*. <https://www.iaea.org/newscenter/focus/iran-nuclear-deal>.

International Court of Justice (1996). Legality of the threat or use of nuclear weapons (Advisory Opinion, Case No. 95). Retrieved from <https://www.icj-cij.org/case/95>.

Kristensen, H. M., Korda, M., Johns, E., Knight, M. & Kohn, K. (2024). Estimated global nuclear warhead inventories, 2025. Federation of American Scientists. <https://fas.org/issues/nuclear-weapons/status-world-nuclear-forces/>

Mills, C. (2017). Nuclear weapons: Country comparisons (Briefing Paper No. 7566). House of Commons Library. <https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/CBP-7566/CBP-7566.pdf>.

Nystuen, G., Golden Bersagel, A. & Casey-Maslen, S. (2014). *Nuclear weapons under international law: An overview*. Geneva Academy of International Humanitarian Law and Human Rights. Retrieved from <https://www.geneva-academy.ch/joomlatools-files/docman-files/Nuclear%20Weapons%20Under%20International%20Law.Pdf>.

- Ritchie, N. & Kmentt, A. (2021). Universalising the TPNW: Challenges and opportunities. *Journal for Peace and Nuclear Disarmament*, 4(1), 70-93. <https://doi.org/10.1080/25751654.2021.1935673>.
- Quackenbush, Stephen L. (2010). General Deterrence and International Conflict: Testing Perfect Deterrence Theory. *International Interactions, Taylor & Francis Journals*, 36(1), 60-85.
- Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons (NPT), 1968. United Nations. <https://www.un.org/disarmament/wmd/nuclear/npt/>
- United Nations Office for Disarmament Affairs (2021). Treaty on the Prohibition of Nuclear Weapons. Retrieved from <https://disarmament.unoda.org/wmd/nuclear/tpnw/>
- United Nations (1945). Charter of the United Nations. Retrieved from <https://www.un.org/en/about-us/un-charter>.
- Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation (2024, December 3). Fundamentals of state policy of the Russian Federation on nuclear deterrence. https://www.mid.ru/en/foreign_policy/international_safety/1434131.
- International Atomic Energy Agency (1956, October 26). *Statute of the International Atomic Energy Agency*. <https://www.iaea.org/sites/default/files/statute.Pdf>.
- Cabinet Committee on Security (2003, January 4). The Cabinet Committee on Security reviews operationalization of India's nuclear doctrine. Ministry of External Affairs, Government of India. https://www.mea.gov.in/press-releases.htm?dtl/20131/The_Cabinet_Committee_on_Security_Reviews_perationalization_of_Indias_Nuclear_Doctrine.
- MacAskill, E. (2006, December 13). Calls for Olmert to resign after nuclear gaffe. The Guardian. <https://www.theguardian.com/world/2006/dec/13/Israel>.
- ElBaradei, M. (2008, October 28). Statement to the United Nations General Assembly. International Atomic Energy Agency (IAEA). <https://www.acronym.org.uk/old/archive/textonly/docs/0810/doc02.html>.
- Fedchenko, V. (2016, September 26). Is there hope for nuclear disarmament? Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI). <https://www.sipri.org/commentary/blog/2016/there-hope-nuclear-disarmament>.
- Galindo, A. (2022, November 15). What is nuclear energy? The science of nuclear power. International Atomic Energy Agency. Retrieved from <https://www.iaea.org/newscenter/news/what-is-nuclear-energy-the-science-of-nuclear-power>.
- Xinhua (2024, June 21). Russia to further develop nuclear weapons: Putin. China Daily. <https://global.chinadaily.com.cn/a/202406/21/WS6675822ca31095c51c50a3ab.Html>.
- van Brugen, I. (2025, May 20). What is B61-13? US unveils new nuclear gravity bomb ahead of schedule. Newsweek. <https://www.newsweek.com/us-nuclear-gravity-bomb-b61-13-2074607>.